

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1997

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

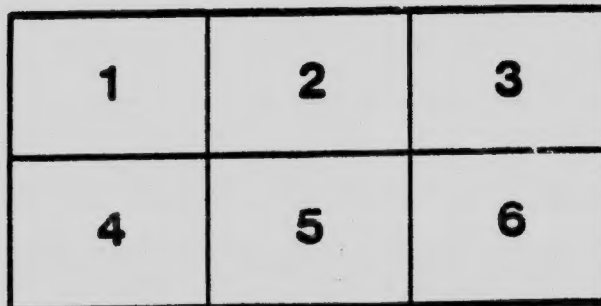
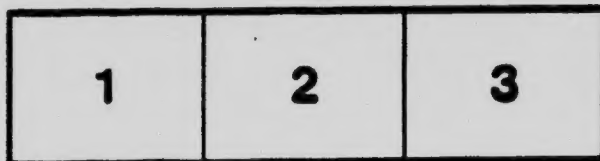
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol ➡ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ▼ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

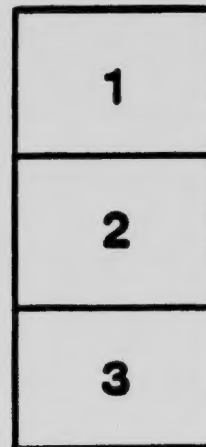
Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole ➡ signifie "A SUIVRE", le symbole ▼ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

МИКОЛА ГАНКЕВИЧ.

**ПРО
ЖІНОЧУ НЕВОЛЮ**

В ІСТОРИЧНІМ РОЗВОЮ.

Ціна 30 п

Торонто 1918.

РОБІТНИЧА КНИГАРСЬКА І ВИДАВНИЧА СПІЛКА.

МИКОЛА ГАНКЕВИЧ.

**Про Жіночу Неволю
В ІСТОРИЧНІМ РОЗВОЮ.**

Ціна 30 центів.

Торонто 1918.

РОБІТНИЧА КНИГАРСЬКА

і ВИДАВНИЧА СПІЛКА.

дніе ся в рецензії автора безталанних "Аргонавтів". По його думці жінка національно-поступова повинна бути 1) матерею, виховувати діти в дусі руським, щоби вони могли опертись винародовляючій у нас системі уряду і школи; 2) визначатись горячою, а навіть найширшою прихильністю до гр. к. церкви. І справді жінки галицькі, змальовані галицькими повістями, кінчають свою кар'єру тим, що виходять щасливо за муж, і живуть собі супокійно у тихій пристани родинного огнища. Орися сидить собі на канапці, недалеко неї мріє-думає в мягкім фотели о. Патрикій, пригадуючи собі своє колишне залицяне й любовні сходи́ни в гаю при чарівнім, місячнім сяєві, а діти сих щасливих батьків бують ся снігом на подвірю, та грають ся в битву під Жовтим Водами! Се вже, бачите, наслідки діяльності національно-поступової жінки. Сей образок тихого ідеального щастя подружного, сільської ідилії і ідеальної жінки, винятий з повісти Бобикевича "На обзори́нах". А повість ся дуже подобаєть ся нашим "світлим людям"; видко, що ідеали галицького повістяра вміли зачіпити за живе галицьких людей, вміли вдарити іменно в таку струну, котра дуже симпатично звучить для галицьких нервів,

Ми могли би навести ще кілька "ідеальних" постатей з галицького повістярства, от хочби з повістей самогож Гр. Цеглинського, котрі ясно вказують, як дивить ся пересічний "світлий" галицький чоловік на справу жіночу. Опираючись на сїм, ми зможемо лїпше зрозуміти і ті замітки, які підносив критик "Зорь" в своїй згаданій вже висше рецензії.

Починаєсь ся рецензія загальними увагами, котрі нагадують статю Кобринської про "рух жіночий" а зглядно виводи Мілля. Але де далї все частійше подиблеш такі замітки і виводи, що мимоволї нагадує ся звісна народня поговорка: "Богови свічку, а чоротови огарок". Прихильність до еманципації жінок проявляє ся у критика в такий спосіб, що ми—як він каже— **побіч одушевлення до поступу не перестаємо любити і бувальщини...** що признаючи жінкам право до всесвітньої праці на рівні з мущинами, критик опісля радить піонеркам поступу покинути свої далекі всесвітні і космополітичні **мрії**.

Врешті горяча оборона тих жінок, в своїм патріотичнім пориві вручили чашку князеві Руси, Ю. Пелешови і зазначені сердечні відносини до церкви, та попівства доповнюють характеристики галицького поборника жіночої еманципації. Жін-

ки можуть "безпечно, з огляду на таких прихильників сказати: "Хорони нас боже від наших прихильників, бо з ворогами самі вже дамо собі раду".

Ми згадали трохи ширше про ці основні думки колишнього редактора "Зорь". Адже ж його думки — се вираз певної частини нашої суспільности; адже ж сему авторови визначено в "Історії літератури руської" Ом. Огоновського просторе місце. Значить, з його думками слід нам числити ся. Відзив той вказує далій, що справа жіноча і у нас набирає значіння, бо коли давнійше стрічало й "Зеркало" прояви визвольні кпинами, не гірше обскурного "Страхопуда, то по виході "Першого вінка" не можна вже було дотепом та сміхом збути такої серйозної справи, як справа жіноча. Тут мимоволі пригадує ся нам виказ Дж. Ст. Мілля: "річ се ймовірна, що всі докази супроти привілеїв одного полу не звернуть на себе так довго загальної уваги, поки самі жінки не стануть про се говорити, бо в загалі висші й верховодячі класи суспільні не поступали ся в користь клас нисших, поки ті самі за себе не постояли.

Але ж як кождий факт, взятий чи то з природи, чи з життя суспільного, може стати для нас ясним і зрозумілим, коли про-

слідимо його зріст і розвій, його генезу, так мабуть не від річи буде розглянути неволю жіночу в її історичнім розвитку. При тім ми зрозуміємо і значіне питання жіночого, значіне руху еманципаційного між жінками. Аджеж неволя жіноча тріває майже від початків доби історичної, вона починає ся з розвитком т.з. цивілізації, а прецінь ніколи через так широко, як іменно наше століте.

Вже той сам факт хронологічний вказує нам, що причини і ґрунту, на котрім зросло питання жіноче треба шукати в тих відносинах суспільно економічних, які ми бачимо в нашім століттю. Розуміє ся, ми маємо на думці головно західно-європейські відносини, у тих народів арійської породи, котрі стоять на переді розвитку економічного і культурного.

А серед тих народів справа жіноча займає найвизначнійших людей. Навіть в тім краю, на котрий ми, галицькі Русини, любимо іноді дивитись так дуже з висока в почуттю своєї культурної висшости — я маю на думці Росцію, питання жіноче займає перворядне місце; журнали спеціально жіночі, участь жінок в життю громадським, жіночі конґреси — усе те свідчить, що в питаню жіночим ми бачимо справу, викликану не кільком якими не-

будь переверненими головами, але потребою справді пекучою і живо відчutoю.

Щоби роз'яснити становище жінки, а заразом ту атмосферу, в якій вона плекаєсь і зростає ми хочемо заглянути трохи далше в бувальщину й минувшість роду людського, хочби лише на хвилинку. Річ се доконечне потрібна, що неволя жіноча, так як і всяка інша неволя в людських суспільностях — се категорія історична, а не щось незмінне віковічне.

Коли станеш говорити з звичайним "філістром" про які небудь справи суспільні, про різні недомагання, хиби в життю суспільнім, про різні пекучі питання, він іноді признаєть ся, що се — мовляв — надужите, що дійсно воно так не повинно бути. Але коли ти станеш доходити причин тих прояв, зведеш їх на певні основні квестії, коли згадаєш, що з дальшим ходом суспільного розвою змінять ся ті відносини, або що вони вже й тепер находить ся в фазі переходовій ("im Werden begriffen" — як кажуть Німці), він покиває недовірливо головою і скаже "Не за нас воно так настало і не за нас воно змінить ся. То зрештою лежить в **самій природі**, що один мусить бути бідний, другий багатий, що оден мусить працювати в той а другий в інший спосіб. Взагалі такий стан

річий ми **скрізь** бачимо. Все були лїниві і роботящі, бідні і багаті; а всі виводи ваші, то **мрії** та й більш нічого..." Так думає приміром ш. редактор "Батьківщини", так думає також осел Гайного, певний про свою бвдучність:

Der Himmel verlaesst seine Esel nie,
Die ruhig im Pflichtgefuehle,
Wie ihre frommon Vaeter gethan
Tagtaeglich traben zur Muehle.

Das Muehlbad klappert, der Mueller mahlt
Und schuettet das Mehl in die Saecke;
Das trag' ich zum Baecker, der Baecker
backt
Und der Mensch frisst Broete und Wecke.

In diesem uralten Naturkreislauf
Wird ewig die Welt sich drehen,
Und ewig unwandelbar, wie die Natur,
Wird auch der Esel bestehen

Коли такому добродієви сказати про неволю жінки, про її рівнорядне становище з мущиною, до якого вона добиває ся, коли йому сказати про те, що нинішня моногамія находить ся в передсмертній агонії, він погляне на вас з усміхом: "То ви хочете світ до гори ногами переверну-

ти, ви йдете проти природи, ви хочете подоптати "святощі батьківські", ви підриваєте основи цілого ладу суспільного..." Таких заміток ви можете сподіватись не тільки в нас але серед різних диких пород. Жінки племені Могольоля з над Замбесі чудувались тому, що в Англії мущина дружить ся з одною тільки жінкою. Се видалось їм таке дивне, що вони не хотілиби мешкати в такому поганім краю. А Хіневіане (з Америки) кажуть, що "великий дух" тішить ся тим, коли чоловік має багато жінок. І вони всі певно вважають ідіотом і фантастом того, хто форми родини, подружжя вважає чимсь змінним, підпадаючим під закони еволюції, формою полових стосунків, звязаною з способом продукції даного народу, його господаркою, його цілим ладом суспільним. Люде ті зжили ся з дитинячих літ з певними порядками суспільними, з певними поглядами; їм здає ся, що так, як тепер, було завжди аж до "скончання віка..."

А тимчасом погляд на історію людскости від тих часів, коли люде стали виходити зі стану звірячого — мусить переконати кожного, що й людська суспільність і родинне чи подружнє жите перемінювались і що таким способом також нинішня моногамія (історична моногамія) є

лише одною з форм подружних, пристосованою до господарки приватної, індивідуальної. Так само і доля жінки не завжди була однакою. Інакше жила жінка за часів доісторичних, за часів родових відносин, інакше в патріархальній родині палестинських семітів, інакше в грецьких громадах — державах, інакше в Римі, інакше в часах феодалізму а інакше за наших днів. Бо й господарство, спосіб продукції і відповідний розділ праці а вслід за тим і систематизація суспільних груп — не були однакові від “початку світа...”

Ми не думаємо в отсій статі подати докладну історію жіноцтва, його становища у різних народів; хочемо тільки подати в нарисі головні етапи в еволюції жіночої долі, чи то властиво недолі, а таким способом, маючи в руках провідну нитку, ми не зблукаємо ся в лябіринті різномірних фактів і появ суспільного життя, життя жінки.

Тому, що доля і становище жінки найкраще проявляють ся в відносинах єї до чоловіка, т.є. іменню в житю родиннім, то ми й мусимо переглянути коротенько розвій родини, розуміє ся на стілько, на скілько розвій родини, в дальшій лінії всіх економічно суспільних відносин впливає на долю жінки.

Сягаючи оком в часи доісторичні, тобто в часи варварства а почасти й в добу дикости,*) ми бачимо дивну появу: жінка займає серед тогдішньої суспільности дуже визначне та почесне становище. Тут нема мови про яку небудь неволю жінок, так, як в загальї серед т.з. родового устрою ми не бачимо ніякого неволенья одних людей другими, неволенья, котре мов червона нитка тягнеться крізь цілу добу цивілізації аж до наших днів, хоч і в змінюючихся формах. Переходячи давнійші форми сім'ї,* ми бачимо, що в звязку подружнім стоять цілі групи жінок і мушин, але рівночасно в розвою сім'ї завважати можна тенденцію: щораз то більше обмежити круг подружного життя, аж доки ся еволюція не довела до звязку між одним чоловіком і одною жінкою, до родини т.з. попарної, до сеї форми, котра становить таким способом немов **атом** подружний. Так з первісного, гіпотетичного безладя, через те, що подруже замкнено серед одного покоління племені, (мушини ровесники дружили ся тільки з

*) Морган (Суспільність первісна), котрий є в тій справі нашим провідником, відзначає три фази в розвою роду людського 1) добу дикости, 2) варваство, 3) цивілізації. Пор. також Енгельса "Ursprung der Familie". (Початок родини, подружа і власности).

ровесницями жінками) — витворює ся сім'я кровосумішна. З хвилиною, коли заборонене було подружжя між братами і сестрами, найперше рідними, а опісля і дальшими кривними, настає сім'я пуналюанська або своїста. Тут, значить група сестер дружить ся з групою мушин, братів з іншого роду, але вже серед того подружжя проявляє ся все частіше, що якась пара з сеї групи довгий час живе тільки зі собою в подружних зносинах. Се завязок сім'ї попарної; се подружжя між одним чоловіком і одною жінкою але тільки до часу подружжя легко розривне і тим воно виріжнюєсь від родини т.з. моногамічної, в котрій виходять на верх прикмети спеціально їй тільки властиві.

Найголовнішим і можна сказати, одним чинником, що впливав на розвій форм родинних (аж до моногамії) — був природний добір половий. Простий факт, що покоління, походять від батьків-кривників значно слабше, менше здорове і вродливе чим діти батьків далеких собі по звязи кровній, се факт впливав рішучо і могутно на розвій форм подружних.

“Коли два поступові племена, з сильно розвитими прикметами духовними й фізичними через події життя варварського стикаються і мішаються в один народ, то

чашки й мозки обох розширюють ся й побільшують ся аж до суми спосібностей обох (Морган). Остатнім колісцем в тім ланцюху, що-творив ся під напором могутньої сили природного добору полового, було подруже попарне. Остатний сей вид семії йде в парі з добою варварства, з організацією родовою й господаркою архаїчно-комуністичною.

При первістнім безладю, в сімїї кровосумішній і пуналюанській походжене дітей виводить ся від матерей-жінок, родовід провадить ся по лінії женській а вслід за тим і відносини спадкові укладають ся в систему т.з. материнського права. Усі ті форми родинні, головно попарна, звязані з організацією роду (gens) і з ладом архаїчного комунізму, а господарка ся дає жінці коли не превагу, то певне таке становище, якого вона не має в історичних часах. Появу сего можна завважати у тих народів, котрі не вийшли ще з варварської фази розвою, а різні останки давньої гінаїкократії (переваги жінок) і матріярхату дадуть ся запримітити у всіх народів цивілізованих*).

На сім і основуєть ся дивна, як на

*) Порівнай: Моргана, первістна суспільність і Леббока, Початки цивілізації.

перший погляд проява, що в часах варварства жінка займає вільне становище що доперва з початком цивілізації разом з іншими проявами суспільної неволі (рабства) показується і неволя жінки.

Тількиж знову не треба думати, що доля жінок була тогді рішучо, абсолютно гарна й незavidна. Низький ступінь культурного розвою, безсильність чоловіка супроти грізних сил природи відбивалися, розуміється, і на жінках. Але за те в відносинах до мущини вона стоїть з ним на рівні. Весь тягар праці падає на її плечі, про любов індивідуальну тут нічого й говорити, але власне праця вяжеся тісно з тим становищем, яке займає тодішня жінка. Нинішня жінка з висших класів суспільних, до котрої з такою галляністю відносяться, котру величають красшою половиною людського роду, не може й мірятися з жінкою Ірокезів або Туарегів африканських з огляду на дійсне поважане та значіне. Противно, романтичне, обожане жінки йде в парі з її пониженом і на се ми наведемо далі багато прикладів.

Перемінається, що віддала булаву домашню в руки мущини, є впливом іншої переміни в цілім суспільнім ладі. Вона вяжеся з переходом давного комунізму

економічного в економічний індивідуалізм. Зростаюче щораз то більше багатство, природний витвір поступаючої наперед культури, впливає могутчо на еволюцію економічно-суспільних відносин. Серед народів пастирських розвиває ся на широкі розміри годівля худоби, а сей зріст майна перемінює стосунок мушини до жінки, так як перетворює поволи й інші відносини. Рівнобіжно з годівлею худоби, з ткацтвом, перетоплюванем металів та більше інтезівною господаркою рільничою починають розпадатись рамки родової організації і господарки комуністичної, показуєсь особиста власність, появляє ся рабство. Ширша продукція рільна, годівля худобу, потреба ширших просторів на пасовиска та лани орні витворює клясу рабів, полонених на війні ворогів, дає причину до поривання жінок (Raubehe). Громада родова розділюєсь відповідно з розділом праці на хліборобську працю, і ремесла, а всі ті чинники розбивають лад родовий, комуністичний. Жінка стає майном, власністю чоловіка; він її добув собі власною працею, власною відвагою і тому зберігає добуток свого труда. Заповідь Мойсеева виразно приказує не пожадати жінки свого "ближнього", так як і раба його і вола і осла і інших річей, ко-

трі **"його суть"**. Такою ми бачимо жінку від часів моногамії, котра виступає як самостійна одиниця супроти давних спілок родових. В родині тій жінка стоїть під рукою мужа, а її завданням провадити домашнє хазяйство і плодити своєму **"панови"** правих наслідків. Її обов'язком тепер входити в зносини полові з одним тільки **"паном"**; він за те може собі шукати любови по за дружною. Голова патріяхальної родини живе звичайно в полігамії.

Коли доси родина, подружє було зв'язком до часу, витворюваним потребою фізіологічною, — то тепер родина стає **одиницею господарською а се і є** характерна черта т.з. **моногамії**.

Оттут треба шукати й початків жіночої неволі. Багатство, що розірвало давні, спілки родові на поодинокі індивідуальні господарства, належало головню до мужчини. Худоба і раби — се було його майно, воно стояло поза хатним газдівством жінки і тому перевага переходить від неї до володаря — чоловіка.

Давнє право по матері (право материнське) вслід за сим переворотом — переходять в право батьківське, а упадок сей права материнського зве Енгельс в згаданім творі **"загально-історичною невдачею"**

жіноцтва", "найбільшою революцією, яку коли люде пережили".

Неволя жінки появляє ся разом з рабством на розсвіті т.з. цивілізації, і перейшовши різні фази еволюційні, доходить аж до наших днів, аж до часів теперішніх, коли ся справа під напором відмінних відносин економічних, відмінних сил продуктивних стає ясно сформована перед парламентом історії в т.з. "жіночим питаню".

Ми думаємо, що знаючи початок жіночої неволі, зможемо порозуміти як слід і початок еманципаційного руху і його значінє. Неволя жінки йде немов тїнь за моногамією Патріярхат, се одна з перших відмін моногамічної родини. І хоч пр. у семітів (жидів) лишились єще форми родові, так жеж замість провідника роду, котрий не мав ніякої власти, бачимо вже батька-патріярха, під котрого всемогучою булавою живе більше число людей вільних та рабів, сполучених в одну одиницю економічно-суспільну, в родину патріяхальну. Цікаве, що у Арабів перед Магометом жінка — правдива товаришка свого чоловіка, опісля вона стає його рабинєю. Цікаве, що у диких Труарегів, мешканців Сагари, жінка втішає ся долею вповні завидною для європейської паняночки... З роз-

воєм економічним понижає ся її становище, а найкраще можемо бачити се новольництво жінок в старинній Греції. Сей край, котрий так високо стояв під зглядом культурним, що виплекав такі пишні квіти знання і поезії, в типовий спосіб виводить перед наші очі такі характерні появи життя суспільного, як рабство і неволю жінок. В часах найвисшої слави Атин, на 9000 громадян (політес) припадає 45000 метойків-чужинців, а 36000 рабів!.. Не згадуємо вже про Спартанських Гелотів, прикованих до рілі. І разом з сим жінка — невольниця вольного громадянина, призначена газдувати і родити наслідків-потомків. Демостенес дуже ясно схарактеризував положене жінок в Греції. "Ми", каже він, "маємо гетери на розривку-забаву, наложниці на насущні потреби, а жінки на те, щоби нам достарчили праволожних дітей, та щоби дбали про заряд в хаті". І хоч серед постів, учених і філософів можна подибати чимало світлих жінок, котрі дорівнюють своїм співробітникам, та усе те не свідчить про яку небудь еманципацію жінок. Еманципація жінок, так як і соціалізм робітничий — справи зовсім новочасні, і ми не можемо згодити ся на думку тих, що в грецьких поетках, філософках і учених-жінок хотять бачити пред-

теч нинішного руху визвольного, так як і в християнських комуністах перших часів не можна добачати перших провідників нинішного соціалізму. Але-ж се звичайна поява, що для нових потреб і форм життя люди вишукують основ в замерклій минувшині, переломлюють традицію самою такою традицією, позичають у духів минулості, їх імен, кличів боєвих, костюмів, щоби "в тім старинно-богочестивім перебраню... дати світові нові історичні сцени" (Маркс), "Вісімнадцятого Brumair-a"). Не перечимо, Греція видала чимало світлих постатей жіночих*). зачинаючи напівмітичною Агно-діке, (котра перебралась за хлопця, щоб студіювати штуку лікарську) і кінчаючи славною Гіпатією (її замордували сфанатизовані товпи християн в Александрії) — і свідчить се дуже гарно про научні змагання серед невеличкої частини грецького жіноцтва, та тільки загаль жінок (а я думаю про жінок з громадянства, бо жінки рабині поділяли долю усеї класи рабів-невольників) загаль був поневолений, відбитий від широкого життя громадського. Жінка запроторена у далеку закутину жіночої домівки т.з. (гунайксейон) нагляда-

*) Пор. Сьверн. Бѣстн. з "Женщини Греції" (після твору Poestrona).

ла за роботою невольниць і плекала дітей, наслідників свого чоловікові і громадян державі, або такихже як і сама рабинь. Обовязком достарчати громадян державі стає її свитим обовязком супроти богів, предків та держави-громади (поліс).

Жіночі домівки Греції пригадують гареми турецькі та перські ендеруни і жінки грецькі навіть не могли самі з хати виходити, не згірше від перських та турецьких. Та вони не згірше від інших жінок, проживаючих в моногамії, вміли і обдурювати своїх володарів. Разом з моногамією появляє ся на світ, яко єї дальша консеквенція, шеста заповідь — так, як рівнобіжно з індивідуальною власністю появляє ся в перве заповідь сема!...

Тількиж се ще тільки невеличке лихо, бо ссь вже перед Сольоном процвитали в Атинах дома публичні (порнея); а в первій книзі Мойсеевій згадує ся вже про проституцію і про інші торги розкошами любови... Як бачимо, вже серед грецької суспільности виходять на верх усі консеквенції подружя моногамічного, подружя заснованого на підставі суспільній. Консеквенції ті, невірність подружя, гетеризм, проституція — ідуть немов тінь слідком за моногамією і ми мусимо признати слушність словам поета прогнаного оксфорд-

ського академіка (Шеллі) що проституція се ріднісінька дитина подружя*). Таким способом моногамія не творить якоїсь гармонії між обома половинами людського роду; противно, ми бачимо в ній антагонізм, котрий є немов відбитком антагонізмів суспільних, проявляючих ся з початком доби історичної.

Жінка ріжними способами заявляє протест проти свого володаря. Невірність подружна, хитрість, таємна і не мов інстинктовна нехоть жінки, усе те лише відміни сего антагонізму. Недаром вістре пессімістів так часто звертає ся проти жінок, недаром перський поет (Енвері) зове жінку хмарою, а мушину місяцем і "тогді" — каже — найкрасше чоловікови на світі, коли може цілком без жінки обійти ся", а турецький поет Мір-Фазіль зове подруже найбільшим лихом на світі. Дивно се може звенить для уха якого небудь філістра, що зріс в певні атмосфері і звук до певних фактів, а найпаче для галицького філістра, викоханого серед тихої загороди попівської.

Зрештою моногамічна форма семії не скрізь така остра та сувора, як в Гелляді. Звісно пр. що Римляне далеко гуманній-

*) розумієсь: моногамічного.

ше відносились до жінок, чим Греки (пор. хочби *Neposa* передне слово до його "Житєписів"). І римська родина основана на потребах економічних. Більший круг людей (між ними й челядь-невольники і родина панова) становить одно газдівство, одну (*familia*) фамілію під рукою батька-самодержця. В його руках необмежна власть т. з. *patria potestas*. Власть батька над сином більше тяжка, чим влась мужа над жінкою (*manus*), і коли римська історія знає багато жінок, що визначились незвичайним привязанем до мужів, то знає противно чимало синів, що підіймали руку на батьків (*parricidia*)*). Усі кроваві протести є лише прямим впливом гнету, в якій би він формі не проявляв ся; вони становлять про вартість сего укладу, що їх викликає і знівечити їх не можна, коли лишає ся саму перевагу, саму власть. Власть і визиск деморалізує і володаря і раба.

Похожі відносини подружні бачимо і в східних народів, що відиграли в історії виднійшу роль, як в Арабів та Персів. (У Китайців та Японців теперішних така сама доля жінок). У Арабів жінка втішалась до Магомета красшою долею, чим опісля.

*) порівн. *Lesky, Sittengeschichte Europas.*

Пізнійше розвиває ся справдішнє лицарсько-романтичне обожанє жінок тільки-ж ся галянтерія — власнє вираз поневоленя жінки, так само як філіантропія, ся патріярхальна прихильність верховодячих кляс до придавлених має робучих — є тільки відблеском переваги пануючої верстви, відблеском антагонізму суспільного. Усе те ідеалізація істнуючих відносин. Так теж було і в середних віках за часів феодалізму, коли то витворив ся дійсний культ жіночий. Але зітхання до “дами серця”, турніри на єї честь йшли рівнобіжно з поневоленєм жінки мужем, дочки батьком; культ сей відносив ся до жінки, чужої для рицаря, так, що авторитет батька і мужа оставав ненарушений. А в репрезентантів культури в середних віках, у Маврів іспанських, не вже там дошукаєтесь красших умов жіночого життя? багато жінок займалось наукою, студіями (пр. Шюгда з IX. ст. професорка), чимало визначилось в поезії (Валляда з родини Омаядів в XI. ст.) — та проблески єї — котрі мож поставити побіч світлих постатей жіночих Телляди — не могли розігнати тьми загального “темного царства...” І тут, так, як і у Греків і у Ізраїльтян товаришать патріярхальній моногамії невідступно поза подружна любов і проституція.

А все таки у народів, виступаючих на дієву арену по Римлянах, думки і погляди на жінку, по нашому, значно гуманніші і красші. Зроманщені Кельти та Германці стоять в сїм висше від старинних культурних народів з над середземного моря. Факт сей (звісний хочби з Тацита) пояснює ся тим, що Германці не вийшли тогді ще з доби варварства і що перехід з сїмїї попарної в моногамію у них еше не довершив ся. Посеред них, так само, як в посеред їх сусідів східних, Словян, останки давнійших порядків задержались майже до їх виступу в історії, коли вже римська імперія розхиталась.

Про Славян руських оповідає Нестор, що "Деревляне жили способом, неначе худоба... Слюбу в них не було, а тільки поривали коло води дівчат". Так і Ридимичі і Вятичі і Сіверяне "сходились на забави, на танці і на всі чортові іграща і ту собі жінок горивали, з якою хто змолив ся; а було в них по дві й по три жінок". За те Поляне, що стояли на висшім ступни розвою (вони були хлібороби і уміли штучніші ремесла, передовсім знали кувати мечі) — вийшли вже з доби сїмїї попарної.

І серед тих народів вперве визначає ся,

зростає індивідуальна любов*). Порівняйте піснь хочби чутливого Тібулля, де всьо не виходить далі поза інстинкт змисловий, з піснею Гайного, де те чутє, той порив до гармонійної єдності двох істот так і переливає ся каскадою найрізномороднійших тонів, а ріжниця, а далі й розцвіт любови індивідуальної стане ясний. Та тількиж, коли сей розцвіт припадає на добу моногамії, нашого подружа", не треба думати, що се звязок подружний прямо его виковав. Противно. В піснях труверів прославляє ся любов лицаря до чужої жінки. Товариш сторожить его нічних, любовних сходи́н і на розсвіті зве його кидати любку. "Ось чую", каже він, "вже в гаю, днину звіщаючи пташки співають, боюсь, щоби муж тебе заздрісний не застукав, а ось уже днина свитає"... Перегляньмо хочби українські пісні народні, де тільки співає ся про нелюба, про розлуку з милим через подруже та слюб, а побачимо, що любов індивідуальна часто зростає в відворотнім стосунку до щастя подружного, і що власне окови суспільно-економічні силою контрасту видвигли і зростили любов індивідуальну.

*) пор. Енгельса. Початки родини, подружа і власности.

Таким чином ми перейшли в отсім коротенькім нарисї ті фази розвою родини, а zarazом і становища жінки, через які спільними, сімєю моногамічною, основана перейшла, починаючи від самих початків побуту людей, як людей. Ми бачимо, як рівнорядне (взглядом мушчини, хоч і не дуже то в загалї завидне) становище жінки з часів варварства і родової організації змінює ся в її неволю. Неволя ся звязана з новими відносинами суспільними, сімєю моногамічною, основаною головню на потребах господарських, затим звязана з **індивідуалізмом** економічно-суспільним. В родині визначають ся деспотизм і неволя — де в лагіднійшій (лицарсько романтичній) а де в суворій більше (гареми, (гунавксея)) формі — значить, в ній показують ся тіж антогонізми, в суспільности цілій проявляють ся між цілими класами в їх боротьбі між собою. Родина стає мікрокозмом суспільним.

Вільний громадянин Атинський стояв на незлічимій масї рабів; в його хатї жінка була теж рабою. Римлянин, *pater familias* держав під своєю булавою рабів, дітей, жінку (подібно й ізраїльські патріярхи); на середньовічного февдала працювали приковані до ґрунту кріпака; а на заборах його замку твердині дожидала

свого лада Ігоря мов у тюрмі замкнена жінка-дружина Ярославна. Наконець новочасний капіталіст купує за гроші людську працю і так само за гроші купує подругу життя.. **“Жінка і пролетар-робітник .сходять ся в тім між собою, каже публіцист і посол німецький Бебель, що обоє вони з давних давен придавлені....”**

Доси говорили ми про неволю жінки в часах історичних і дійшли ми таким способом аж до часів найновіших, до часів продукції т. з. капіталістичної чи то товарової, до часів, коли змінюючі ся відносини поставили питанє жіноче, викликали рух еманципаційний, визвольний.

Родина і семейне жите там лише в повній силі, де ще стоять ненарушені окремі загороди хозяйські, де господарство мужицьке процвітає в своїй стародавній формі. Там і жінка є конечною складовою частиною хозяйства, і ціле існуванє вяже ся тісно з родинними відносинами моногамії.

Мужик веде в поли свою господарку оре свою невеличку нивку плугом, чи з наймитом, чи зі своїми синами, котрі з малку вже приучують ся до газдівства прибоці батька, а тимчасом хата лишає ся під доглядом господині. Коли тільки парубок вирве ся з війська, а придбає трохи

гроша на господарство, він зараз шукає собі жінки. Адже господарство хлопське чи маломіщанське немислиме без жінки. Вона і їсти варить, і огородову господарку провадить, коноплі отіпає, пряде зимовими вечерами, ладить одіж та шмате, білить полотно, пере біле старосвіцьким праником, одним словом сповнює функції, котрі становлять одну половину існування мужицького господарства. Там розуміє ся принцип моногамічний тривкий, там нема того розкладу і між змістом а формою, розкладу, котрий яскраво кидає ся нам в очи, коли глянемо на подружжя в осередках культурного життя, посунених наперед в суспільнім розвою, в містах....

Діти мужицькі від перших літ товаришать батькам, вчать ся під їх оком господарувати; хлопці коні поганяють, товар пасуть, дівчина воду носить, бере коноплі, бавить менших сестер або братів — одним словом родина мужицька сповнює і завдане педагогії, родина мужицька — се не пустий звук пустих "батьківських святощів", "солодощів патріархального життя" — се інституція господарська (економічна) і педагогічна. Коли вже ми про се говоримо, то загляньмо й до попа, але не до попа нинішніх часів. Кождий знає, які метаморфози перейшло хочби в наших часах

попівсьтво руське. Сchezли ті "Старосьвіцькі батюшки і матушки", ті старі "Любоградські", що не багато дечим виріжнювались від мужиків, що працювали трохищо не на рівні з своїми парофіянами. Сchezли ті попаді, що колись самі пряли і грядки копали, і безнастанно, цілий день наглядали за домашною роботою. Ви можете зміркувати хочби тільки по молодшій поколінню "панотців і матушок" Нечуєвих, як зароджують ся нові потреби, як предмети витворені культурою товарової господарки — заходять що раз то більше в обсяг патріярхальної господарки попівської. Невідступний товариш капіталістичної продукції, виміни товарів, призначених не на свої господарські, власні потреби, а для торгівлі, для виміни набирає перворядного значення. Гріш підриває так само спосіб господаровання мужицького, як і життя попівства. За "давних, добрих часів" господарки партіярхально-февдальної витвір людської праці йшов на потреби певної обмеженої громади людей, йшов на вжиток пана і його мужиків та попа. Серед продукції капіталістичної товар витворюєсь безпосередно на те, щоби його виміняти на гроші а опісля закупленою силою мушкулів та нервів витворити з надвижкою потрібні продукти...

Такому завданню не може подужати господарка мужика на невеличкім ґрунті; а сам він втягаєсь в такі відносини до держави, що гріш стає для него неминучо потрібний. Відти йде упадок повільний дрібних загород мужицьких; відси йде і переміна в побуті попівства, котре з давньої фази — *antiquae educationis* переходить поволи в новий тип, зближаєсь до попівства решта католицького світа. Той процес зрівняння йде певним кроком і даремно голосять люде доброї волі протів таких ассіміляційних тенденцій. Серед нашого попівства привченого з давна до сервілізму, до поклонів авторітетам, нема на те відпорної сили. Може се не для одного і прикре, але ніхто не заперечить, що еволюція та звершаєсь кожної хвилі майже на наших очах. Відповідно до інших умов життя перемінив ся лад домашний, переміняють ся і попадянки наші. Вони більше стають похожі на панночок міських, привчають ся грати на фортепяні, набирають ся "поверховної" освіти, властивої городянкам; вони раднїйше вже виходять за "свіцьких" до міста. Але на попівстві ви не побачите такого великого впливу змінених відносин, що на клясі хліборобів, тай зміни тоті серед мужицтва відбивають ся дуже тяжкими наслід-

ками. Не стає грошей на податки (а мужик доси не працював на те, щоби вимінювати свої продукти на гроші), не має куди збути вигідно збіжа, тяжко видержати конкуренцію з висше зорганізованою господаркою, і прикра конечність приневолює шукати заробку поза хатою, чи на ланах панських або богатирських, глутайських чи в город, коли город недалеко. Дрібну господарку жде неминуча загибель а такі появи, як еміграція мужиків на Волинь, на Бесарабію, на Кубань, в Америку за море — є зверхними признаками того процесу, котрий доконуєсь в господарці суспільній... З руїною сіл йде повільний, а все таки невпинний зріст городів (повільний, бо спинений у нас централізмом віденським) а городська жизнь нищить цілим своїм складом характерні признаки сільської культури. Дівчина сільська — несмілива, покірлива, стає жвава, відважна; її привички давні дрібногосподарські ідеали розсипають ся перед іншим світоглядом, котрий складаєсь під напором відмінних вражень, відмінного життя. Таким способом дістаєсь в місто, на стеблівські заводи і Нечуєва Васирина "бульбачка", до міста йде на службу і Варка Луценкова і Христя", щоб відслужити фікційний довг свого батька у купця-ка-

піталіста Загнибіри.. Розуміє ся, що переміни всі відбивають ся на тих власне, котрих грізна “аненке” захоплює своїми течіями. Переміна тота dokonуєсь серед всіляких злиднів і невзгодин, а дівчина, поневолена тим несвідомим елементарним потом суспільним її пририта думає, що ось не хто а “лихий попутав” (порівн. повість Мирного: Лихий попутав), Той неясний якийсь її невідомий бог чи демон, перед котрим вона безсила. А демон той — сеж прецінь капіталізм, котрий в селі групує мужиків на богатих дуків і мало-земельну, або зовсім таки безземельну голоту, се та грошева господарка, до котрої не можуть нагнути ся дрібні мужицькі господарства і мусять поволі розпадатись. І нехай там люде з “добрим” серцем, та ще з “ідеалами батьківськими” накликають хліборобів, щоби держали ся свого клатка землі, котрий — мовляв — батьківський, прадідний; то який небудь глитай сільський з повним “чересом” примусить бідноту сільську розпрощатись з батьківським полем. Тай та голота мабуть не без причини мандрує хочби за море, коли не до поблизького города...Людя “доброго серця” бажалося би, щоби дрібний господар за всяку ціну зберігав прадідне добро. Ну, а зберігти він може хіба в той спосіб,

що стане до мінімуму обнижати свої потреби і замість стати паном своєї ниви, стане її рабом, стане новим гелотом... Така консеквенція проповіді "ширих" людей, котрі не в силі розлучитись з картинами сільської ідилії, на їх превеликий жаль, бажання їх розбивають ся перед дійсністю і загороди хазяйські, сільські вменшають ся числом а за те зростає пролетаріят городський. Сільська жінка, що умовами мужицького господарства має визначене місце в хаті і стоїть позаду своєї голови "чоловіка", в городі сама мусить заробляти, продавати свою силу робочу. Вона почуває ширший простір вколо себе; працюючи означений час, вона зрештою може ним довільно розпоряджати, вона стоїть сама перед підприємцею-капіталістом. Але найбільшу недостачу волі почуває наймичка сільська, що з ранку до ночі працює на своїх господарів. Ледви має в що вбратись, та на хвилюку відіхнути в неділю. В городі їй живеть ся зовсім інакше, далеко легше і вільніше ("Лихий попутав", "Повія", Мирного, Марія в "Бурлачці" Нечуя). Говорячи про її волю, ми однак не хочемо ідеалізувати сеї волі і в волі тій добачати цвіт розвою суспільного. Се "воля робітника-пролетарія", котрий визволив ся з пут феудалізму, з під

панської нагайки, але бачить над собою грізний, неначе невидимий обух капіталіста. Город — яко центр діяльності промислової не висше розвитої, чим патріархальна господарка на селі — відокремлює поодинокі галузи продукції, спеціалізує їх і таким способом функції ті, що в такім числі становили підвалину господарки мужицької, дрібнобуржуазної, переходять в обсяг праці колективної, так як ціла продукція товарова, чи то капіталістична має характер колективний, бо займає на поодиноких полях більшу масу сил робучих. Таким проявом ширшої продукції суть публичні кухні, реставрації, кофейні, касина; швальні та пральні заступають місце приватних, дрібних функцій; діти мійські замість іти з батьком до праці і привчатись під його оком до свого "фаху", ідуть до школи, до всіляких "охоронок" та "огородців фреблівських". Заняте батьків не дозволяє їм займатись вихованем дітей, а виховання дітей — сеж була одна з найважніших функцій моногамічної родини. Але коли жінка з клас низших, жінка з пролетаріату стає на рівні з мущиною, власне тому, що мусить зовсім самотійно ставати до праці, то й жінка з клас висших в місті визволена з під усяких тих клопотів, які

спадають пр. на "паню" або "попадю", котра мусить дбати про "порядок в хаті", як казав грецький громадянин. Жінка з буржуазії, визволена навіть з такого обов'язку, як плекане дитини в перших роках її життя. Няньки та мамки, звичайно жінки з пролетаріату, переймають на себе те завдане. Ну, а про даліше виховане вже й не говорити. Тільки коли робітниця визволяєсь з під хатного господарства, щоб своїми нервами і мушкулками наситити капітал, жаждущий "надвартости", то жінка-міщанка, чи властиво городянка, бачить перед собою одно лишнє поле — найвисіших розкошів змислових. Робітниця стає частиною машини, стаєсь робучою пчолою; городянка-"пані" стає "метеликом", гарною самичкою, гарним, розкошуючим паразітом. Поміж сими скрайними типами жінок стоїть єще лава жінок середної класи. Але ті власне причини, котрі ми власне йно що навели, заставляють й її шукати для себе побля зовсім самостійно. Жінка ся не находить ся в тім щасливім становищі, щоби могла порхати "метеликом", висисаючи соки з долішних верств людських — стати "окрасою нашого земського побуту". Середні урядники, невеличкі підприємці промислові, нарешті наші попи сільські в ни-

нішних тяжких часах не можуть жити давним способом патріархальним, з численною родиною.

Родинне жите серед тої власне класи слабне і вмєншаєсь, дякуючи вимогам нинішнім й руйнуючій силї гроша. А грїш — сеж прецїнь лише видимий знак, привілейований товар продукції капіталістичної, котра виризає ґрунт з під нїг клас середних. Відси ті сварки родинні, той розлад семейний, відси те змагане оставати ся нежонатим, котре можна заважати по містах, а далї декуди і по селах. Родина не має умов корисних, тих що виплекали моногамію і тому розпадаєсь. Мужик-господар неминучо мусить закладати свою оселю; але який небудь середний урядник, в загалї чоловік з клас середних в місці може, а то й мусить обходити ся без свого власного домашнього огнища. А потрібні условия до житя він знайде. В місті є і реставрації, і пральні, і кофейні, і доми розпусти, де за грїш може дістати потрібних товарів. Таким способом “домашнє огнище” стає прибіжищем лише для “ізбраних”, для тих, що мають гарне личко або гарні гроші. Таким способом мусить жінка середної класи оглядатись за самотійшим заробком, коли не хоче сходити в ряди тих

“богом забутих дівчат”, проживаючих на ласці чужих. Як бачимо, жінка з пролетаріату і жінка з середних класів, дрібної буржуазії — виходить з домашньої загороди. Як бачимо, капіталізм викликає ті еманципаційні змагання серед жінок. **Тількиж і наші часи** не дали жінці повної волі, так як не визволили робучих мас простого люду! Власне голоси жінок до рівноправності, змагання визвольні, вказують на невідрадную їх долю, але вже й се є знаменем характерним, що вони підняли свій голос... Чимало знайде ся з другого боку людей, котрі з усміхом вислухають слів про неволю жіночу. “Ну, не перечу, що всіяке лихо буває, алеж усе те надужиття, все то виїмки, а не загальний закон”... скаже дехто. А дехто з галантих романтиків обрушуть ся на таку критику: “Що? жінка поневолена?” скаже він з Щедрипівським лібералом, “жінка! сеї живий тіміям! та жива молитва чоловіка до бога! Хто їм се сказав?! Хто їм позволив таке сказати!”... Тай не диво! Ажеж всі вони зросли в атмосфері деспотизму родинного, ажеж вони віддихають з малку тим воздухом і тому, відказувати на якусь неволю” — се песимізм або, якби сказав автор безталанних “Аргонавтів” — се затроююче душу хлипанє. А прецінь таке

“хлипанє” роздає ся і в піснях народних*), бо й серед мужицтва, серед кляс хліборобських подружє, — справа конвенціональна, її мотивами головними інтереси господарські. Відси й виходить, що голос серця (коли воно одзиває ся під вагою насущних зайднів) став в розріз з конвенціональною формою, виливає ся потоком диссонансів у тужливих піснях, малюючих “жіночу неволю”. Для приміру я наведу одну пісеньку, а пісень таких багато, багато...

“Ой далас нї(мя) моя мати, ой далас нї дала,
Так, як тоту колопенку в болото втоптала,
Ой та як тії колопенці й у болоті гнити,
Ой так мені молоденькій за нелюбом жити.
Колопенку-с утоптала, тай за ню гадаєш,
А за мене, молоденьку і не споминаєш.
Конопельку-с утоптала, за дві-три неділі,
Мині-с жите відобрала на віки вічні.
Конопельку-с утоптала, та знов її обсушиш,
А вже мене молоденьку з бідов не розлучиш.
А вже мене не розлучит нї піп, нї владики,
А вже хіба нї (мя) розлучит рискаль тай
мотика.

*) Чубинського Труды т. V. і Франка “Неволя жіноча”.

Значить, не любов і прихильність взаїмна є підставою і головним мотивом подружжя — бо пісня не даром говорить, що “не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються”, а “не всі тії вінчаються, що вірненько да кохаються”.

А чи може що іншого скажемо про висші кляси суспільні? Жалкувалась мені одна панночка, що в неї залюблюються самі тільки молоді гімназіясти та академіки. “Якби який на становищі, то не кажу...” закінчила вона свою розмову. Слова її звучали зовсім природно, не вкриваючи ніякої темної хмарки сумніву... Мушу признати, що і мене слова її в першу хвилю ні трохи не вразили. Адже і я виріс на галицькій Русі в століттю капіталізму.

Погляньмо на Русь доби князівської, а й там побачимо ту саму “неволю жіночу”. Жінки бояр і князів — сеж були “затворниці теремів золотоверхих”, наглядаючи за господарством домашнім, за князівським добром та виглядаючи свого “дада”, свого “пана”. Се вже не та жінка давних Славян, що йшла до бою нарівні з товаришем-чоловіком. За зраду в часах князівських карали жінку більше чим чоловіка, муж мав право прогнати зрадливу жінку, а чоловіка карали тільки епі-

тімією; звичай мати полюбовницю тільки ганили, а не карали*). Галицькі бояре не вагають ся спалити Настасі з Чагрових за те, що Ярослав Осмомисл пристав до неї, невдоволений своїм семейним огнищем. “Така сама доля всіляких княгинь з литовсько-польських часів. Гальшка з Острога або Ганна Монтовт — се два лише найбільше яркі приміри жіночої неволі. Се прямо іграшка в руках різних розбишак; се німі, забиті істоти, котрі не виглядали з малку поза стіни “теремів” і знали про одинокє своє завданє стати хоззякою і дружиною якогось “пана-лада”. Поспитає може дехто, чи поза тими жінками не було вже іншого жіноцтва на Русі? На питанє таке можна лише заважати, що жіноцтво серед кляси “смердів”, або цілого ряду людей працюючих коло рілі за часів фєвдалізму литовського, а врешті жіноцтво мужицтва лонєволеного шляхтою — вгиналось під тяжіщою єще ваготою неволі мужицької.

Тому ми не подивуємось, що Климентій Зиновій висказав думку своїх сучасників “освічених”, Русинів думку, котра складалась під впливом цілого розвою

*) Иловайскій. Княжій період України-Руси, т. II. Руска Історична бібл. т. IV.

історичного, кажучи, що жінці не годить-
ся знати письма, не годить ся бути пись-
менною, бо се річ мущини.

Те становище жінки, особливо у клас
висших, пануючих (бо серед клас пис-
них жінка й чоловік стогнуть у ярмі крі-
пацтва) — витворює відповідну систему
педагогічну і відповідну атмосферу по-
нять і законів етичних. Цікаве дуже і я
його тут наведу — письмо жінки Пітагора-
са, Теано до Нікострата. “Коли муж не-
вірний”, вона радить: “смирно зносити
кривду, не гонити виноватого заздністю,
не карати його занедбуванем подружних
та **господарських обовязків** (в тім то і суть
річи!), одним словом не псувати **тої гармо-
нії**, котрої не хоче зберегати її володар, а
старатись **терпеливістю, ласкою** прикла-
дом навести його на добрий шлях!”. На
жертвенник грізного Молоха “гармонії”
семейної кладуть серце живої істоти жін-
ки, так, як на жертвенник ладу і гармо-
нії суспільної кладуть жите мільонів робу-
чого люду!....

Не дивниця, що пессіміст, речник спо-
рохнавілої буржуазії західно-європейсь-
кої, Шопенгавер пише буквально такі рі-
чи: “Жінка покликана виховувати і нянь-
чити діти, бо вона ціле жите остає ди-
тиною, вона є попросту велика дитина,

щось посередині між дитиною а чоловіком, котрий один лише є правдивою людиною. Від дитинячих літ треба привчати жінку до кухні і до послуху... Жінки суть найбільшими філістрами, філістрами неоправними". Давнійшими роками помістив гумористичний листок "Зеркало" карикатуру еманціпованої жінки. "Не хотівби я того борщу їсти, що вона зварить", каже жених-питомець, дивлячись на науку панночки. Се гумористика — але як від неї чути сопухом обскурантизму. По ідеалам Щедринівського ліберала, "мущина і жінка, се, як каже поет "Лад і Лада", котрим призначено взаємно себе поповнювати. Вони бігають одно за одним, здоганяють одно одного, і нарешті — втомились. Лада схилиє "томно" голову і каже: "Спочиньмо!" Лад же відкацує: "Чого жінка, хоче, того бог хоче" і веде її в тінистий гай". Так і перські жінки раді вічно слухати буль-буль-а (соловейка) та мліти в "оковах солодкої неволі сонця, що буде їх огрівати..." Хатина відгороджена оплотом егоїзму (а се плід економічного індивідуалізму нинішніх часів тай в загальній цій цивілізації) — се краєвид, по-за котрий не повинна ся-

гати оком "порядна" жінка*). Туту її поле праці — і тому то Фавстина Галичанка радить своїм подругам дбати особливо про лад в хаті, про огородець на цвѣтки в огородчику. Який огородчик, такі і вигляди панночки на сімпатію у молодих ладів-женихів. Жінка се не людина, що має певні свої індивідуальні потреби (пр. розвою інтелектуального, ні, се кухарка-газдиня та **прівілейована наложниця**, се не саможитна істота, а додаток до мужа. Жінки суть **"окрасою нашого земського побуту"**, каже голова **"Просьвіти"** поетично, а ще поетичнійше виразивсь один шейх з Альжіру: "Аллах сотворив красу жінки для чоловіка, як сотворив рожу на втіху очам людським". Відси виходить далій, що в жінки головна річ — серце, і що таким способом її чуте поповнює розум мушини. Усе те — прибрані в туман ідеалу і звучні слова, дійсні, теперішні відносини, усе те синтез з даних реального життя, не виходячих поза хатну загороду. Усе те — річи ясні і непохитно правдиві для "здорового розуму". А "здоровий розум", — се той сам розум, для котрого ясною колись було річею, що

*) Олмаз — годі! каже кодекс суспільний у Турків жінкам.

сонце кутить ся довкола землі, для котрого ясна річ, що всі відносини суспільні — вічні і незмінні, що від віків були кати і раби і вічно будуть пануючі і придавлені, для котрого все, до чого він звик змалку, природне, ясне і незмінне. Се той сам “пошлый опыт, ум глупцов”, про котрий співав колись Некрасов.

Той здоровий, консервативний розум нічого так не лякаєсь, як переміни, як еволюції; він готов усіми доказами воювати супроти немилих йому ідей. Коли йде річ про інтелектуальний розвій жінок, вже стоять готові доводи про її низшість під тим взглядом. Ми пізнійше прийдемо на сі аргументи, а на тепер признаємо, що дійсно розвій цивілізаційний викопав глибокий переділ між обома половинами людського роду. І розвій сей вийшов зовсім не на користь жінки так, як не вийшов на користь всіх клас придавлених і визискуваних. Так пр. слідно різницю між мозгом чоловіка а жінки*), а різниця ся зростає з роками життя. Різниця захо-

*) На 100 людей обох полів припадає з мозгом важким:

грамів	мущин	жінок
900—1100	0.9%	8.8%
1100—1200	3.06%	30.1%

дить далій в силі мускулів та в складових елементах крові. Поділ жінок на жінок-пролетаріїв, вянучих в ярмі тяжкої праці, і жінок-ляльок, жінок гарему, відбив ся і на сій останній навіть в такій біологічній справі, як порід. Фактом є, що порід тим тяжший і більше небезпечний, чим менше рухливе жите жінки, чим більше вона підпадає під систему теперішньої гаремної педагогії. Се видно далій на тій дисгармонії між періодом полової доспілості, фізичної і подружної. Коли несхожість обох перших впливає з цілого ніження метеликів-жінок і йде в парі з цілим нашим нервовим столітем, то справа трета впливає вже головно з причин суспільно-економічних. Відома річ, що число шлюбів заключаваних в році стоїть взвязи з добрим чи злим урожаєм збіжа (Buckle). І коли й так рамки подружжя конвенціонального, рамки моногамії такі тісні, мов ложе Прокруста, то і то ще не всім можливо в них навіть понасти. Статистика виказує, що в Європі родить ся 100 мушчин на 99 жінок, але сей процент

1200—1300	22.0%	33.7%
1300—1500	59.4%	41.3%
1500—1600	9.2%	1.2%
1600—1700	3.1%	—після Topinarda

жінок змінюєсь з дальшими роками життя, по році підходить до 106, а далі держить постійно висше числа мушин*). В Галичині на 2,934,959 мушин приходить 3,024,312 жінок. Надвижка ся, розумієсь, є чисто суспільної натури. але на кого спадають всі недомогання таких відносин, коли не на жінку в першій лінії. Коли "вольне жите" мушини додає йому блиску, коли Дон Жуан чарує серця людей, то яким же оком привикли люде дивитись на жінку, що в пориві горячого чуття перейде межу, зазначену їй суспільними конвенансами? І хоч нас так глибоко зворушує ніжна любов Гретхен і її безповинна кара тюремна, так чи суспільність і тепер не готова відкинути від себе таку грішницю?

З захованєм чистоти і дівочтва вяже ся звичай візувати косу "виноватій", звичай, котрий є мабуть лише останком (survivals) єще острійшої кари, яка спадала на жінку при незаконній любови*). З історії української знаємо, що Богдан Хмель-

*) Див. Перший вінок. Жінка середньої верстви — Кобринської.

*) В римській праві говорить ся лише про "незаконну" любов жінки. Мушина може не заховувати вірности подружної.

ницький дізнавшись про зраду своєї дружини, казав її повісти в купі з коханком.

Кари такі тепер виходять з моди, хоч деякі люде жалкують за такими археологічними останками. Один піп, з молодшої вже генерації, дуже хвалив давні порядки, по котрим "перелюбну" пару карали буками. Той сам піп, лютуючи на свого сусіда, що він живе в неслюбнім подружжю — хоч під тим зглядом зовсім бездоганно — годився остаточно, щоби хоч "про людське око" зберігав звехні форми і не показував перед людьми зі своєю подругою. Але приклонник сеї етики "при людське око", зрештою дуже строгий мораліст, стоїть за "абсолютні" закони моральні. Піп той зрештою з верха прикритий легенькою оболічкою образования, але "всею душею, всею мислею і кріпостію своєю" галицький пересічний чоловік. — Се і є конечним наслідком моногамії, переваги муштин і права батьківського, що жінка мусить берегти "чистоту" і достарчати свому панови правих потомків — дітичів. Він і поклав окови на серце жінки, вважаючи для себе річю не конче потрібною берегти правил вірності подружної. "Чи ти би оженив ся з дівчиною, котра давнійше віддалась комусь з любови", питає одного хорошого руського молодця

його товариш. Першому дивно, що хто небудь може йому ставити на серію таке питання. "А ти ж ніколи не прогрішив ся?", питає товариш його далій. "Я?! Ну, що іншого я, а що іншого дівчина!..." Так, таки дійсно що іншого! Глибоко переконаний тої здивованія, з яким були висказані повисні слова, вказував, що тут дійсно цілі століття культурного розвою виплекали такі міцні, непохитні переконання, а "дѣло вѣкор поправлять мудрено" (Некрасов). Тай чи багато знайдете людей, котрі би не носили денебудь в якімсь хоч далекому закутку душі хоч крихіточки подібних поглядів і то серед т. з. світлич людей? А може думає хто, що християнство, що виплекало культ Непорочної Діви, пробило дорогу гуманійшим поглядам на "кращу половину людського роду?" "Жінки нехай мовчать в церкві", каже апостол Павло, "бо не подобає їм говорити, але мають слухати, так, як і закон приказує. А як хотять чогось навчитись, нехай дома своїх чоловіків питають ся, бо сором жінці в церкві говорити". "Чоловік не є з жінки, але жінка з чоловіка.... не є сотворений для жінки, але жінка для чоловіка", "муж є головою жінки, як Христос є головою церкви", і тому жінки у всім по-

винні слухати своїх мужів*). А Отці церкви величають "окрасу земського побуту" зовсім неокрашаючими епітетами. По думці Златоустого жінка "найбільша згуба", по словам Іоанна Дамаскина "підла скотина" і "гидка гадюка", а Августин каже, що жінці не подобає ані навчати, ані свідчити, ані судити, ані правити"... Але ми зайшли знову в середні віки, а сих прикладів досить, щоб розвіяти ідилічні погляди на ідеї християнські і їх вплив на суспільне становище жінки. Вертаємо до теперішніх відносин, котрі в своїх найяскравіших проявах клясових антагонізмів, вищиску і чужди доходять до самого краю. Ніколи може не виступав так ярко конвенціональний характер подружжя, ніколи його черти суспільні не показувались так в цілій їх повни. За сим іде позасемейна любов, подружна невірність і один з найгрізнійших недугів співчасних — проституція, хоч і подружжє слюбне дуже часто є не що інше, як звичайна проституція. Та ні, даруйте, не звичайна, я помилив ся, піп, церков і бог її санкціонували. Що бог тут

*) В корані наказано жінкам самим входити до мечету і молитись Аллахові, Музулмане розбирали навіть питанє, чи є душа в жінки. Жінці перській не вільно самій поклонятись Аллахові,

замішаний, і сему не дивуйтесь; "in seinen Goettern malt sich der Mensch" (Шіллер), і колиб — казав грецький філософ (Ксенофан) — осди мали богів, то вони всі були би ідеальні "довгоухи". На певних відносінах суспільно-економічних укладаєсь певний кодекс моралі і віри і тому "віра і мораль, так як вони тепер уложені, становлять практичний кодекс злиднів і неволі; геній людського щастя мусить вирвати кождий листок з проклятої божескої книги, поки чоловік зможе заглянути у письмо свого власного серця" (Шеллі). Справді, дрож переймає, коли трохи глибше заглянути у безодню нинішних полових відносин. Не говорю вже про проступки всілякі, про "фабрикацію ангеликів", про те, що смертність найбільша між неправими дітьми (у Франції вмирає їх до 90 %!), бо усе те щезає побіч проституції, котра в тих розмірах, в яких вона тепер проявляєсь, є чисто продуктом капіталізму. Ми бачимо виправді прояву сю і в Палестині старинній, і в Гелляді, і в Римі, і в середньовічних часах — скрізь мов тінь, сунесь вона за монагамією, але ніколи не розливала вона так широко своїх хвиль каламутних, як в наших часах. І відкиж то рекрутують ся отсі численні "жертви суспільного темпераменту?" Що за могу-

ча сила кидає маси дівчат, у ту страшливу пропасть розпусти і нужди? Коли хочете роз'яснити се питання, так погляньте лиш раз на відносини в світі капіталізму. Велика частина робітниць наших великих міст одержує заробок, котрий не вистарчає, щоби заспокоїти найконечнійші потреби життя, і тому знаходить ся в **конечнім** положенню шукати повного заробкованя в проституції, або піддати ся неминучим наслідкам фізичної і духової руйни... До таких висновків приходить письменник німецький Bruno Frankenstein в своїм творі "Die Lage d. Arbeiterinnen in deutschen Großstädten". А до якихже інших консеквенцій може довести життя яку небудь швачку, котра, буває іноді, мусить вдовольнитися 4. зр. платні місячної!... Дійсно, що до вдержання такої невольниці нашого "найліпшого ладу", потреба хіба надприродних способів, сили надприродної. Так і по менших місточках галицьких мусять служниці, втративши службу, промишляти "незаконною" любовю, мусять здавати ся на ласку "зводниць" (найчастійше жидівки), котрі живуть с сего ремесла. Ну, але не вважаючи на те, високовчений редактор "Батьківщини" називає "нерівність маєткову" або виражаючись яснійше, бідність — добродійством для людей. До та-

ких виводів доходить наш поборник істнующого ладу! По датам статистичним виходить, що ледви 10% таких, котрі по природному темпераментови кинулись до того ремесла, решта абсолютно жертви нужди і голоду, так що в словах. “простітуція є додатком до заробку”, містить ся грізна правда. В Європі живе звиж 2 міліони прямо з сего ремесла, в Лондоні. 1867 р.), було явних простітуток 10.000, статисти а ж вносила, що їх там трохи чи не 80.000, а др. Рейан подає огромну цифру 400.000 людей, живучих посередно, чи безпосередно з простітуції. Для Парижа, сучасної “дочери Вавилонської” подають число 120.000 (на 3.656 явних, записаних) простітуток. В Берліні було їх (по урядовим запискам) 10.860 (в 1867 р.), число, котре за двацять літ потроїло ся*). Як зрештою зростає простітуція, ілюструють наглядно отсі числа про розвій тої інстітуції в Лондоні: 1820 р. - - 80.000 простітуток, 1830 - - 120.000, 1840 - - 160.000, 1850 - - 200.000, 1860 - - 270.000, 1890 - - 300.000! В царській північній столиці, по думці Михнєвича, число се виносить minimum 35.978... Огромні се числа, але вони пода-

*) “Zu d. Bewegung f. d. Frauenrecht” v. Guttenstein. Zeitschrift. ч. 3 1880.

ють лише нарис, лише кілька черт, поза котрими клекотить хвилююче жите і додаймо єще, що в круговорот сей впадають молоді, повні життя, цвітучі істоти — адже 77% з між них находити ся в роках між 15 — 30 — то й будемо мати хоч яку таку картину сих темних боків нашого життя, від котрих з фарисейською відразою відвертає ся наша сита-нагодована і свята добродітель. Я кажу, по фарисейськи. І дійсно! Той сам мораліст, що править про абсолютні закони моральні з абсолютно чистою совістю іде за гроші купувати любовні розкоші готовий в моральній своїй чистоті кожної хвилі копнути ногою найняту за гроші істоту. І тут ми знову здибаємо історичну неволю жінки і тут суспільність додає до тої нужду, в котру сотні дівчат молодих вганяє грізна ананке — ще й понижене й погорду. Се “парії”, “прокажені” високоморальної і ситої громади, так як між “паріїв” спадає навіть кожда, що віддасть ся чисто в любовнім загалі любому чоловікови.

А забувають моралісти, що часи капіталістичного ладу, се часи, коли й любов і дружба-товариство і переконання і т. і. річи, котрими доси ніхто не торгував а уділювали їх люде одні другим, вандрують яко товар на публичне торжище, що-

би там постановили-означили їх вартість вимінну (Маркс). Забувають вони, що се часи, коли й сідоглаві провідники народні витинають перед могучими мікадами все-народно канкана...

Забувають моралісти, що проституція конечно доповнене моногами, куди може звернутись незаспокоєна енергія полова суспільности, що проститутки є з того взгляду — справдешними **вестальками родинного огнища**.

Ми не хочемо йти за дальшими конвенціям сего лиха, так фізичної натури для гігієни суспільної (**цивілізація-сіфілізація**) як і моральної для громадської етики. Не хочемо йти далій раз тому, що ми би зійшли на поле, котре нас тепер не обходить а друге й тому, що сказаного здає ся вистарчить, щоби й тут показати, яке незavidне становище жінки.

Хиба додам, що проституція не обмежаєсь на самі міста але втискає ся і в тихі, садками покриті села. Сіфіліс розноситься по селах українських — а — заносять його звичайно з городів, з заводів панських та богатирських...*). Пан-

*) Диви про се Подоліньского "Життя і здоровля людей на Україні" і звістки в женеvській "Громаді".

капіталіст, прихильник "des ewig weiblichen", може безпечно вдовольяти свої потреби і забаганки, не згірше від давних панів. Ріжниця хіба та, що давні пани мали повне право над своїми крепаками, одже і право першої ночі (*jus primae noctis*) а новий пан набуває се право за всемогутчий в нинішніх часах гріш. Зрештою й багатші мужики-дуки не від того, щоб не завоювати яку гарну дівчину або молодичку, а на послідок прийдуть і попи-целєбси (нежонаті) а здаєть ся, що й серед нашого галицького попівства безженність возьме верх над патріярхальним, родинним житєм. Таким чином капіталізм зачіпає і село, руйнуючи семейні основи.

І даремні всі проповіді і накликування "старшого" брата, щоби обіймив свого "меншого" брата, так як даремні були апеляції Щедринівського карася-ідеаліста до щупака, щоби перестав їсти дрібнішу "братію".

...Поки пани в селах,
Будуть собі тиняти ся
Покритки веселі

По шиночках з москалями.

Говорючи про нинішні, непевні часи, нераз люблять прирівнювати їх до останніх днів римської держави за часів імпе-

раторських.

Алеж сей круговорот нужди зовсім відмінний від сего упадку і застою, в яким находилась під кінець Імперії римська суспільність. Коли розклад сеї останньої похожий на стоюче багно, то заколот серед порядків капіталістичних пригадує радше рвучий потік — рвучу ріку гірську, що все пориває з довкола себе за собою але й прочистить русло і далій попливе чиста і ясна. В її хвилях ми можемо заважати нові сили, котрі стануть підмогою нового ладу. Тому то власне і всякі лиха і недомагання тепер більше відчувають ся, вони розкриті і прояснені а хоч люде з клас висших, пережитих і де далій все більше злишних — шукають виходу з сеї первової горячки в Нірвані, так-жеж се тільки одна частина.

Отже і в справі жіночій всеруйнуюча сила капіталізму видвигла т. з. питанє жіноче, через те, що змінені способи продукції, форми господарські а далій і суспільні відносини впливають революційно на долю жінки. Визвіл жінок, їх еманципація конечно мусять вязатись з їх дотеперішною неволею, а неволя ся — консеквенція цілого розвою суспільно-економічного в добу т. з. цивілізації, вона товаришка моногамії(в її значіню історичнім),

вона товаришка індивідуалізму економічного.

І власне хід теперішнього розвитку економічного, зріст продукції на велику скалю, зєдинєня капіталів і робучих рук підвищать власне ті основи, на котрих можливо була і неволя жінок*).

Загально се відома річ, що інституція родини (моногамії), семейне житє, "добрих, давних часів" розпадаєсь з поступом продукції капіталістичної а розпадаєсь через те, що упадає дрібний промисл і дрібна господарка, упадає індивідуалізм економічний, а родина перестає буту інституцією економічною.

Капітал захоплюючи як найбільше вольних наймитів-пролетаріїв, визискуючи їх силу робучу, ьгягає далій у сей круговорот експльоатації і дітей і жінок. Праця дітей в західній Європі річ звичайна і багато трудів і боротьби конітувало се, поки заведено та зреалізовано хоч деякі охоронні фабричні закони. Для показу, як промисл великий займає жінок, наводить "Saechs Arbeiterzeitung"**) деякі дані статистичні. І так в Німеччині на 17,632.

*) Не кажемо, щоби тим злодувала вже волю. Низше розяснимо сю справу.

**) Наводимо по *Volkspreste* 1890. N. 22.

008 робучого(erwerbsthaetig) народу приходить 24%, жінок: в промислі одія і чищення матерії на 1, 334.007 робітників 43% жінок, в промислі ткацкім на 850.859 38% жінок, у Відни в сім промислі 60% (292.950 жінок).

В Англії у фабриках бавовняних, 644.438 жінок а 404.096 чоловіків (зн. жінок 61.5% мушчин лише 38.5%). В Державах сполучених живе поверх 3 міл. жінок, працюючих поза хатою. В Швайцарії займаєсь в промислі ткацкім 103.452 жінок, в промислі кравецькім 85.326, в фабриках виготовлення машин 15.500, в фабриках сигарків 14.716, в фабриках тканин з волосіння 10.599, при сільськім газдівстві (на ширину скалю) 150.000 а загалом є около 600 ріжних заводів, в котрих бере участь Швайцарска жінка, не вчисляючи лекших занять і... проституції.

Коли обернемо ся до Галичини, то побачимо, що серед челяди рільничої (т. є. серед людей працюючих на рілі, котрі однак не є своїми господарями-хозяїнами) переважає число жінок (778.184 ж. на 522.781 мушчин) а ще більше переважає число жінок серед служби домашної (137.890 жін. на 93.434 мушчин). Противно, серед робітників без постійного занятя переважає число мушчин (119.645 муш. на

101.727 ж.) а ще більше переважає оно серед робітників промислових (55.289 муш. на 20.817 жінок). Взагалі однак серед цілого пролетаріату краю переважає число жінок, коли між тим серед класи людей незалежних, самостійних далеко переважає число муш. З того бачимо, що чим гірше положена яка класа суспільна, тим більше серед неї жінок*). Для показу, яка доля жінки-робітниці, ми можемо зрештою обернутись до розвідки Анни П. а з цілої картини виходить для нашої зарібниці таж сама альтернатива, що і для робітниць німецьких, або проституція або фізична і духова руїна...

В такий спосіб жінка з пролетаріату, з черни приневолена залізною рукою нинішнього ладу шукати заробку і ставати до праці поза хатним господарством на рівні з мущиною. Тим самим вона не в силі піддержувати далі "домашнього огнища", хоч би і як сама того бажала. Капітал навчає її ставати самостійно до праці, він ломить її звички, хоч розумієсь, не в жадній гуманній цілі і не для чого іншого, а щоб з неї зробити свою власну невольницю. І дивне

*) Rocznik statystyki przem. i handlu. Zesz. XI. Ludność Galicyi. 1880. T. Rutowskiego.

диво! : ті всі поборники семейного принципу мовчали про сей визиск робітницї, мовчали про те, що капітал і машина розбиває жите родинне пролетарія! Абсолютні моралісти стали нараз менше абсолютні а більше виrozumілі на людські хиби!... Колиж жінка з кляс висших почала добиватись рівнорядного становища з мущиною в суспільній роботі, філістри зверещали, що се знівечене і потоптане "*des ewig weiblichen*", наводячи з патосом Шіллерові дітирамби в честь ладу домашнього!... Але вони не добачали збезчесчення "вічної жіночости" в чорній роботі робітниць, не хотять його добачати і в... проституції. Вони в великій християнській соромливості прижмурюють очі на такі зявища а коли про се річ повести, так з уст їх певно почувеш: "Ах! се модна парасолька з Парижа але не про нас роблена..." Та поки вони зажмурюють очі, жите, не жде на їх дозвіл з черни, спонукує і жінку з кляс "середних" шукати самостійно праці і заробку. Прикрі обставини економічні вменшають можливість семейного життя а тим самим приневолюють жінку добиватись незалежного становища в суспільности. В Англії пр. обчислено, що 2. мільйони жінок мусить удержуватись з

власної праці (річ йде про жінки клас висших). А і в нас в Галичині зростає число жінок, що шукають самостійної праці в кравецтві, в учительстві, при поштах*) і телеграфах, при театрі і т. и. Але жінка іде далій і домагаєсь дальше рівности, вона добиває ся в дальшій консеквенції доходити до публичної служби, до шкіл висших, домагаєсь признання їй всіх прав громадянських. Увесь той рух, викликаний широким розвитком капіталізму іменно рух між жіноцтвом клас висших звернувши очі і мушин клас висших, визиваючи в бдних симпатію, у більшости нехить і опозицію, втягаючи в сю суперечку навіть учених Олімпійців, котрі не радо сходять на нашу долину сліз і горя... Цей рух сей викликаний капіталізмом, на се побіч наведених мотивів вказує хочби хронологія жіночого питання. Адже були учені й світлі жінки і серед Гелленів і серед Арабів і в часі Відродження (Renaissance) а нікому не снило ся говорити про визвіл жінок. Перші голоси за жінок озвали ся рівнобіжно з голосами перших речників лібералізму, речників Великої французької революції. Назву тільки імена Condor-

*) Пор. новельку І. Франка "Маніпулянтка" в збірнику "В потї чола".

cert, Saint-Just і н. мужів тогдішного часу а і серед інших народів рух жіночий ішов звичайно паралельно з ліберальними змаганнями. Се можемо завважати, переглядаючи хочби звістки з жіночого руху в поодиноких краях європейських і поза-європейських в збірнику Т. Стантона. Цікаве також, що одним з найчільніших поборників еманципації був Джон Ст. Мілль, прихильник індивідуалізму і лібералізму економічного (а принципи вяжуть ся тісно з капіталізмом...).

Виводи свої, залізною логікою розбиваючи всякі можливі закиди і сумніви в квестії еманципації жіночої, вяже він тісно з правами чоловіка, волею одиниці, взагалі з принципами лібералізму. По його думці — коли принципом теперішньої доби (капіталізму) є воля одиниці, то остає знівечити остатні вже пута, пута жінок, визволити їх з під деспотизму мужин. Се його вихідна точка аргументації і если поборникам еманципації здає ся, що вони дібють ся своєї мети серед теперішніх порядків, то вони помиляють ся, хиба що в них на думці еманципація жінки з висших клас...

Але до сего прийдемо наслідок, ми показали доси, як квестія жіноча вяже ся з новими способами продукції, з

руйнуючою силою великого промислу, котрий підриває ґрунт моногамії і вириває жінку з домашньої загороди. В передовій беллетристиці європейській, в суспільних студіях перших майстрів пера розклад семейного життя відбиває ся в цілій повни. "Нана" Золі, "Нора" і багато інших творів Ібсена, "Батько" Стріндберга, "Анна Каренїна", "Власть тьми" і славна "Крайцарівська Соната" гр. Льва Толстого, "Бурлачка" Нечуя, "Повія" і "Лихий попутав" Мирного, "Скошений цвіт" Барвінського, "Між добрими людьми" Ів. Франка, не вчисляючи менше замітних творів або таких, де сей проблем стоїть на дальшій пляні, суть лише відбитком дійсного життя. Картини "семейнаго разброда" найдете виведені артистичною рукою Михневича в його "Язвах Петерб.", а статистика вказує, що жите подружнє вменшаєсь. На розлад семейний вказують пр. — як заважав І. Франко — і пісні народні найновішої доби. На факт сей звертають увагу і противники еманципації; вони вихід бачать в повороті до давнього ладу і бажають, щоби жінка в загороді родинній шукала щастя. Проти жінок, що добиваються до публичної діяльності (про робітниць вони більше мовчать) витягають найріжнородніші аргументи показуючі

лише, що і думки і принципи є лише відбитком певних життєвих інтересів і звичок. Розміри мозгу, різниці фізіологічні, психологія і історія – усе те виходить до бою супроти еманіпації. На жаль сих сторожів традиції, усе те грізне оруже нічого не помагає, коли не є плохе і нездарне. Нехай і так, що мозок жінки інший, що інші в неї звички і бажання, що вона радо зносить свою долю, не визираючи за хатний поріг... Чи ж се докази які небудь? Коли розвій цивілізації витворив такий рів між обома половинами людскости, коли се наслідки суспільного розвою, то чи вони не счезнуть серед інших умов суспільних? Чи плачучи жінку, виховуючи з неї гарну одаїську або жваву газдиньку через тільки віків може суспільність дивуватись, що в неї нахил до гарему і кухні? Люде плакають одні її інстинкти і спосібности а нівечать інші а потім неспосібні до аналізу власної роботи, виображають собі наївно, що "ростина сама з себе виростає в тім напрямі, до котрого її нагнули" (Міллер). Алеж нехайби доводи обскурантів були і як блискучі, услівя суспільно-економічного розвою фактами розіють тканину їх софізмів. Варто лише згадати, що те, що вони називають природою жінки, се лише витвір довгого цивілізаційного розвою, витвір чинників

суспільних. Коли робітниці ніколи й подумати про родинне огнище, то й дами з висших клас звільняють ся з сих занять, що доси були інтегральною частиною домашнього газдівства, родинного життя. Великий промисл відриває всі більше-менше функції, котрі доси належали до родини, до подружжя і віддає їх праці колективній (продукція в великім промислі колективна, уладжена на основах кооперації). І не тільки їда, пране, удержане в порядку кімнат, освітлене і т. і. переходять в обсяг господарки суспільної (великі пральні, реставрації, газ і т. і.) але й виховане дітей одна з головних підвалин моногамії — стає що раз то більше справою громадською, суспільною. За те жінка зможе окрім няньки, матери і кухарки стати і людиною думуючою і розвій її індивідуальний зможе зайняти ширше місце...

“А шож з родиною, з подружним життям? Адже з її упадком щезне рід людський? Адже ви все руйнуєте, нічого не ставите? Адже з тим впаде всяка мораль!...” Чую голоси ратників “святого семейного союзу”...

Не вже таки справді загине і мораль і рід людський? Невже він загинув з упадком семії пуналюанської або попарної? Не вже таки певна родина в історичній певній формі а не репродукція —

роджене й інстинкт половий — становить квестію істнованя людського роду? ба, алеж бо тут знову приходить ся нам правуватись з "здоровим, простим розумом", а се наш добрий знакомий, в котрого все з чим він зріс ся незмінне і святе. І дивно, що люде самі іногді не бачать, що хвиля часу і життя несе їх з собою. Докоряв один хороший, руський молодець, що соціялісти посягають святотатською рукою на паллядіюм ладу громадського, на семейний союз. Пару днів опісля сей хороший молодець, що з причини свого суспільного, незначного еше становища не міг заїхати у тиху пристань семейного щастя, дуже енергічно залицяв ся до чужої жінки. Ну, але я певний, що він готов був в тій же самій хвилі боронити моногамії і семейного союзу!... Він дуже пригадував мені того цигана що сидів на галузи і відрубував ту саму галузь...

Не думайте, ш. читачі, що я сего добродія вважаю репрезентантом нової етики; ні, він власне поборник конвенціонального подружжя, тількиж боронене принципів і форм, котрих в житю не зберігаєсь, пригадує того цигана з казки... І се вже тільки квестія часу, коли нові форми відносин подружних, любовних вибють ся на верх. Звязки нових таких форм — слідно й тепер, тількиж вони неясні, непевні і прикриті невідрадными від-

носи́нами капіталізму і його консеквенцій. Зростаючі подру́жа на віру (у Пари́жі таких зв'язків 10%) т. з. дикі подру́жа, слюб́и цивільні й розводи (подру́же моногамі́чне зв'язане інтересами економі́чними на ці́ле житє) — вказу́ють, що серед красших умов життя вони розі́внують ся в нову і висшу форму життя подру́жного. Єще одно тут завважа́ємо. Коли ті власне справи, що доси входили в обсяг домашної господарки і ро́дини, переходять в обсяг господарки ширшо́ї, суспільно́ї, то розумі́є ся, що відносини подру́жні любовні проявля́ють ся в іншій формі, відповідно до умов висшого устро́ю, котрий вже в нарисах, в початкових формах видні́єсь серед нині́шних суспільних порядків. А́дже вже в тепері́шній суспільно́сті європейській можна завважа́ти, хто становить силу революційну, хто змо́же перетворити форми нині́шного ла́ду суспільного. То́ю клясо́ю будучно́сті є пролетарі́ят і то в першій лі́нії, пролетарі́ят городський... То́му й житє подру́жне наймитів городських, становить немов завязок по́лових відносин будучно́сті. Коли монога́мія зв'язана з індивідуалі́змом, приватною власно́стю, то й ясно, що ті кляси, в котрих еле́мент сей гра́є важну ро́лю, є й приклонниками (в житю) монога́мії. Так є серед висших кляс, серед маючих хлі́боробів. Тільки пролетар ви-

ключений від бенкету життя і від огнища родинного. Серед кляс робучих найбільше процвітають звязки до часу*) і коли в поводженню слідно певну брутальність то се лиш останок моногамії (історичної)...

Не дивниця тому, що коли 1871 року пролетаріят паріський захопив в свої руки керму державну, счезла проституція, котра так широко розвита в новочаснім "Вавилоні". Противно 1414 р. за собором шляхти й "катів в тіях" і не в тіях — тягла ся величезна громада християнських гуршок (1500 числом!). Ось вам поборники будучности, вольної любови і поборники святого семейного подружжя!... Колиб означити форму будучого подружнього звязку, то вона мабуть пригадувала би подружжє попарне; се був би звязок двох істот до часу, поки триватиме взаїмна любов і симпатія. Тількиж се формою лише нагадувало би подружжє доби варварської... Дикарі любови не знають, мущина не шукав жінок... з привязання... чувство любови, що вимагає висшого ступня розвою... було серед них незвісне. То й подружжє не стояло на чувстві а на пригідности й потребі. Справді по-

*) Диви пр. "Язвы Пет." Михневич підносить сей факт, що звязки такі визначають ся і вірністю і етичною чистотою.

лишувано матерям складати подружжє дітей, вони й договорювали ся звичайно без відомости сторін, що мали женити ся і не питаючи передом, чи на те пристануть. "Случало ся часом, що зовсім чужі особи вводжувано таким чином у подружжє" (Морган). Індівідуальна любов, що розвилась з розвоєм культурним в оковах моногамії — отсе й рис характерний гіпотетичного будучого подружжя, колиб се коротко схарактеризувати, се... не лякайтесь, приклоники абсолютної етики!... се... **вольна любов!**

В фазі індівідуалізму економічного чинники економічні й суспільні перехреснують ся з чинниками природного добору, любови й симпатії, вони й витворюють моногамію з усім її добром... Колиж сі перші чинники втратять свою силу, то вольний природний голос серця, вольна любов стане одиноким мотивом подружжя. Тількиж усі завязки — все таки остають завязками, поки індівідуалізм і капіталізм підвалиною ладу суспільного. А хоч завязки трави та зелені спочивають під рядном снігу й леду, то вони не розівють ся, поки не приснуть сніжні окови... Ах! а якже то пишно зеленіють ся тоді поля та ниви; кожда стебелінка, кожда травичка пнеть ся в гору, розправляє свої крила, щоб надихатись весняним леготом, весняним сонцем... Та поки що, нам го-

ді забігати вперед думками. Адже ми мусимо встоюватись за такі речі, про котрі вже й не думають перечитись люде інших освічених країв. У нас нові думки доторкують ще з верха лише голов і не оден, деклямуючи з патосом чудові стрічки Шевченка про мучениць-покрыток, втішаючись його пишними картинами вольної любови, з захватом дивлячись на безталанну даму камелійову, з цинізмом мимовільним погляне, коли не вискажесь про дівчину, що пішла за могучим, святим голосом горячого серця.

Се може видасть ся комусь неконсеквентним; алеж нема річий, феноменів відділених від себе і строго відзначених; усе пливе, змінюєсь і переливаєсь, в невтомоннім потоці життя і серед течій суспільної думки одні мішають ся з другими; одні змагання, одні ідеї, се відблеск зростаючих і вже деким відчутих потреб; інші не що, як тільки форми, останки фаз життя пережитих, засуджених на погибель. Але сі останки силою інерції остають ще в нервах людських, звільна уступаючи місця новим переконанням.

І думки еманципаційні мусять подибати перешкоди в тім філістерським, здоровім розумі, котрий є кристалізацією досвіду минушого життя. Однак усі вони розпадуть ся під напором самого життя дальшого, так як і найкрасші дум-

ки гуманности, еманципації жінок є від-
блиском все зростаючих потреб і нових
прямовань.

Тільки говорячи про еманципацію жі-
нок, не забуваймо, що жінки не стано-
влять одної та осібної класи суспільної і
тому змінені услівя життя наших днів, ви-
зволюючи жінку чи то з висших клас . чи
з "черни" з під ярма домашнього госпо-
дарства, перед кожною з них розстелю-
ють інший краєвид, інший вигляд в бу-
дучність. Жінка з вершин суспільних, віль-
на від клопотів родинних, турбуєсь од-
ною тільки "любовю", поза конвенціональ-
ним "подружем", котре має на ціли
продувати правих спадкоємців майна
батьківського. Жінка середньої класи шу-
кає заробку при почті, телеграфі, при
школах народних, торговлях, канторах і
т. д. Відси йде найбільше "еманципан-
ток", котрі добивають ся доступу до
гімназій, до університету, до тих "фа-
хів", що доси виключно мущинам стояли
отвором. Тим то мабуть серед тих жінок
так ясно зазначений елемент "жіночого
питання", рівноправности "жінок" з "мущи-
нами". На кінець жінка з пролетаріату
стрічає ту саму долю, що визискуваний
пролетар. Вона на рівні з ним мусить до-
биватись коротшої днини робучої, вис-
шої платні, законодавства охоронного;
вона мусить добиватись того, чого ба-

жають усі пролетарії. Жінка-робітниця мусить одною фаліангою з цілою лавою працюючих наймитів-пролетаріїв добиватись красшої долі і в боротьбі тій іти до осущення ідеалів світа робітницького, іти на стрічу "сонцю золотому"...

Жінка "еманципантка" може скорше бо вже серед теперішнього ладу суспільного осущити свої мрії; робітниця дібе ся волі тогді, коли праця визволить ся з під капіталу. Тут шляхи жінок розходять ся.

Я вертав з одного вечора — оповідає покійний сатирик російський, де спорили про справу жіночу. Ішли горячі диспути, чи можна чи не можна допустити жінок до телеграфів, почт, на академію медично-хірургічну і т. д. Щедрин — скептик, не дасть ся зловити на патос і горячі фрази. "А я би позволив їм на всі ті річи — ставить він себе в положене державного мужа — я би знайшов між ними настоящі підвалини, настоящу підпору (нинішнього ладу). Але колиб мене поспитали, чи порушить ся хоч на волосинку... те віковічне питання про загально-людські ідеали, що держать в тривозі цілу людськість. я відказавби: "се не мое діло"... Ми мимохить, може причаровані тим глибоко переконуючим, на пів тужливим, на пів саркастичним словам великого Щедрина, перехиляємось на йо-

го бік і не можемо притакнути виводам Мілля, що неволя жінок се вже остання твердиня неволі. А відзвук такої думки находимо і у Н. Кобринської. "Коли приглянемось, каже вона, історії людської праці, то побачимо, що вона ненастанним улягає змінам, що заєдно одні галузи упадають а другі повстають. Промисл домашній упадає а фабричний підносить ся". А повторюючи се критик "Зорі" каже, що "конкуренція праця — се не страшна річ. Адже наплив інтелігентних і робучих рук не зашкодить... бо вони зладнають собі нові дороги до життя". Відзвук лібералізму роздає ся з сих стрічок галицької письменки, котрий вправді єсть гармонійно з еманципацією жінки кляс висших але не нарушить наперед тих загально людських ідеалів, про котрі говорить російський сатирик.

Жіноче питання, так як і неволя жіноча, нерозривно сполучені з усіями цілого ладу суспільного і вважати його за щось окреме, відривати від звязи з іншими феноменами суспільними — се догматизм, а найпаче тоді усе те показуєсь догматизмом, коли хто думає, що так таки без огляду на інші справи суспільні здобуде ся волю жіноцтва.

Воля жінок звязана з визволенем праці і робучих мас народних з ярма капі-

талізму і питане жіноче звязане міцно з теперішнім питанем соціальним, зі змаганем пролетаріату, котрий зі зростаючою все більше свідомостию свого значіння, яко класи революційної, що раз то певнійше виступає на арену публичного життя... А власне розвій капіталізму що концентрує капітал а разом і маси робучого люду і щораз то виразнійше показує прикмет колективної продукції, соціального характеру сил продукційних, веде до того, що конечно і всі суспільні відносини мусять укласти ся відповідно до колективного способу теперішньої продукції капіталістичної. Тою ж класою суспільною, котра головно може а то й мусять взяти провід в сих конечних перемінах, в сій еволюції, — є пролетаріят. Для пролетаріату квестія ся квестія істнованя "бути або не бути" і події ostatnich часів(а то й цілого 19 ст.) вказують, що класа робітницька стає на переді історичного розвитку а квестія соціальна перворядною квестією, "злобою дня" нинішних часів*). З сею квестією лучить ся

*) Навіть "Правда" в однім з поперед. зошитів признає велику вагу робітницького питання і в нас, на Україні а святоюрський філософ др. К.Г. говорить, що "одним из найвиднійших явлений теперѣшности єсть движеніе соціалистичне" (!) От, як то нині говорять вже й святоюрські філософи!

і квестія жіноча.

Вже тепер продукція так високо розвита в краях західно-європейських або американських, що при всіх технічних улегченнях можливе задоволення всіх потреб суспільних. Так пр. господарка рілля в долині над рікою Саскачевана, господарка ведена після найлучшої методи п'ятьма мільйонами людей може вистарчити своїм збіжем на потреби людий цілої землі. І господарка така не вимагає більше над 1½ місяця часу. Але при теперішній формі ладу суспільного, де здобутки праці спочивають в руках дрібненької класи капіталістів, господарка веде тільки до черезмірної продукції в певнім напрямі, за котрою вслід ідуть кризи; витвір людських сил робучих гине на складах а тисячі робітників злишних в такій хвилі, мусять сходити в ряди дармуючої "голоти". В Лондоні пр. живе 300.000 людей без занятя, 50.000 "голоти", "волоцюгів", 250.000 без постійного заробку а 400.000 з заробком, не вистарчаючим на конечний прожиток. Счислім до купи а вийде кругле число мільйона людей, "полишених на волю отця "іже на небесіх"!

А тимчасом багатство краю зросло в Англії незвичайно скорим і могучим ходом. Лише теперішній лад суспільний невідповідаючий фактичній організації пра-

ції може довести до таких суперечностей, що люде гинуть з голоду, хоч продукти їх праці серед кріз нидіють марно. Тому лише люде, засліплені клясовими пересудами, спутані деморалізуючим впливом інтересів пануючих кляс, радять в холоді і голоді звертатись до загробового, вічного життя. Стара се пісонька, котру в нас пересьпівує вчений редактор "Батьківщини"...

Ich kenne das Lied, ich kenne den Tekst,
Ich kenne auch die Verfasser;
Ich weiss, sie trinken heimlich Wein
Und predigen oeffentlich Wasser...

Всякі загання, поладити долю жінки в теперішніх відносинах тільки варті, що реформи, котрі марть на меті поправити долю пролетаріату а то й в загальноробучого люду серед теперішніх суспільних відносин. Змагання — се що найбільше прямоване жінки з кляс вищих до рівнорядного становища з мущинами і бачити в сій розв'язку жіночого питання, все одно, що замикає очі на жінок з черни.

Думку сю, що пробиваєсь крізь іронію Щедрина, висказала ясно письменка Кляра Цеткін на міжнароднім Вічу Робітничім в Парижі 1889 р.: "Робітниці, що стремлять до соціальної рівності, не сподіюють ся нічого для свого визволу з жіночого руху буржуазії, котра буцімто вступаєть ся за жіночі права... Робітничі-

ці наскрізь об тім переконані, що квестія еманципації жіночої не є ніяким питанням стоячим само про себе, тільки, що се частина великого питання соціального". Хоч капіталізм поставив сю квестію, хоч її "породила машина", алеж визвіл з під переваги мушин передав жінку в неволю капіталу а відси один тільки вихід... "Еманципація жінки, так, як і цілого роду людського, буде єдно ділом визволу праці з під капіталу. Тільки серед соціалістичної суспільности здобудуть жінки, так як і робітники вповні свої права"*)).

До сих слів ми не маємо нічого додати.

Нарис наш вузкий і недокладний; він не подає докладної картини жіночої долі в її розвою історичнім, не подає деталів, не обговорює різних питань, котрі ваяжуться з квестією, тут порушеною. Щоби ужити порівняня, так нарис сей немов черти на карті географічній, вказуючі русло ріки з її оточенем орографічним, черти, котрі не дадуть повного виображення по самуж таки ріку в її цілій істоті, з її могучими струями, круговоротами, стоячими затоками і побічними рукавами. Колиб нам прийшло ся кількома

*) Protokoll d. Internat. Arbeiter Congr. zu Paris... 1889... v: W: Liebknecht:

словами еще раз оглянути всі виводи про долю чи то недолю жіночу, то миб могли завважати кілька фаз. І так: часи родових порядків з материнським правом і комунізмом, где жінка займає' почетне становище. Зростаюче багатство і виміна розбиває спілки родові, висуває приватні господарства з його підвалиною — родиною моногамічною. З сим іде поділ праці, поділ на класи суспільні і антагонізми класові, котрі в родині проявляють ся в поневоленю жінки. Такий стан находимо і в патріярхальних Ізраїлітян і Греків і Римлян і Маврів іспанських. В змінений формі розділ сей бачимо і в середних віках, в феодалізмі і крѣпацтві, з котрих зі зростом міст, гандлю і промислу витворивсь новочасний капіталізм. Алеж "все плыве", то й продукція на велику скалю з машинами, витворюють нові сили а з тим і нові відносини суспільні, котрі конечно вийдуть з лона теперішного ладу суспільного, основаного на продукції капіталістичній. Зариси нового ладу видніють ся крізь тканину капіталістичних порядків, ладу, пригадуючого по формі давний архаїчний комунізм. Але тільки по формі, так як по формі тільки гіпотетичні форми будучого подружа пригадують попарну сімю. Коли суспільність соціалістична через влекшене продукції технічними здобутками цивілізаційного

розвою зносить конечність поділу праці а тим зносить і істноване кляс, і скалею продукції віддалена від архаїзму спілкового як небо від землі, так і гіпотетичне подруже стоятиме далеко, далеко від парної сім'ї. Усуспільнене і удержавлене домашньої господарки та плекання і виховання дітей, словом усуспільнене і удержавлене функцій сім'ї — се процес, котрий вже нині, на наших очах довершує ся, се також ідеал і елемент будучности. Усуспільнене домашньої господарки і плекання та виховання дітей освободить індивідуальну любов з пут економічних. Любов, твір цивілізації, котрої не знають дикарі (в загалі, неспутана чинниками суспільно-економічними (як в моногамії) — се головний мотив подружа будучности. Суспільність така — се підвалина, на котрій може розвितись і воля одиниці і воля жінки.